

Article 25fa pilot End User Agreement

This publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act (Auteurswet) with explicit consent by the author. Dutch law entitles the maker of a short scientific work funded either wholly or partially by Dutch public funds to make that work publicly available for no consideration following a reasonable period of time after the work was first published, provided that clear reference is made to the source of the first publication of the work.

This publication is distributed under The Association of Universities in the Netherlands (VSNU) 'Article 25fa implementation' pilot project. In this pilot research outputs of researchers employed by Dutch Universities that comply with the legal requirements of Article 25fa of the Dutch Copyright Act are distributed online and free of cost or other barriers in institutional repositories. Research outputs are distributed six months after their first online publication in the original published version and with proper attribution to the source of the original publication.

You are permitted to download and use the publication for personal purposes. All rights remain with the author(s) and/or copyrights owner(s) of this work. Any use of the publication other than authorised under this licence or copyright law is prohibited.

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please contact the Library through email: copyright@ubn.ru.nl, or send a letter to:

University Library
Radboud University
Copyright Information Point
PO Box 9100
6500 HA Nijmegen

You will be contacted as soon as possible.

KEY TEXT

Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*

Over racism en (vroeg) christendom

Matthijs den Dulk

NTT 74 (2): 181–190

DOI: 10.5117/NTT2020.2.007.DEND

Abstract

As part of NTT JTSR's series on Key Texts, the present article discusses Benjamin Isaac's monograph *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Despite its favorable reception among ancient historians and classicists, this important book has not garnered much attention from scholars working on ancient Christianity and related disciplines. The article introduces Isaac's work, situates its contribution in the broader discussion about the origins and nature of racism, and argues that the book opens up new and interesting avenues for the study of the New Testament and related literature as well as the subsequent history of Christianity.

Keywords: racism, antiquity, history of Christianity, New Testament, patristics

Inleiding

Racisme lijkt vandaag de dag alom tegenwoordig. Waar enkele decennia geleden dit misschien voor sommigen een fenomeen was dat zich vooral op afstand leek te manifesteren, zoals in de VS en in Zuid-Afrika, daar is (vermeend) racisme in de Nederlandse samenleving momenteel een onderwerp dat volop in de aandacht staat. Minder bekend is dat een van origine Nederlandse wetenschapper ruim vijftien jaar geleden een belangwekkende bijdrage heeft geleverd aan het debat over wat racisme nu eigenlijk

is en waar het vandaan komt. Benjamin Isaac groeide op in Amsterdam en emigreerde naar Israël in 1972, waar hij momenteel emeritus hoogleraar is aan de universiteit van Tel Aviv. Voor zijn werk ontving hij onder meer de *Peras Yisrael*, de hoogste onderscheiding van de staat Israël op het gebied van cultuur en wetenschap. In 2004 verscheen van zijn hand bij Princeton University Press *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, een magnum opus waarin Isaac poogt aan te tonen dat racisme niet een strikt modern fenomeen is, maar reeds in de klassieke oudheid voorkwam.

Over de geschiedenis van racisme

Inleidende boeken over racisme bieden vaak ongeveer het volgende reëlas over het ontstaan van racisme. Het woord 'ras' begon voor het eerst in de moderne betekenis gebruikt te worden in een aantal verschillende Europese talen in de zestiende eeuw. Vanaf die periode ontstond er, mede onder invloed van het kolonialisme, een theorie die de mensheid indeelde in een beperkt aantal rassen waarvan de eigenschappen vastlagen en die derhalve gerangschikt konden worden van superieur tot inferieur. In de negentiende eeuw werd dit idee verder ontwikkeld tot een volwaardige 'natuurwetenschappelijke' theorie (denk daarbij o.m. aan het meten van schedels en neuzen om raciale kenmerken vast te stellen). In de twintigste eeuw ontstond tenslotte het begrip waarmee we dit fenomeen vandaag de dag aanduiden: racisme. Over hoe en wanneer deze ontwikkelingen precies plaatsvonden wordt uiteraard volop gediscussieerd, maar racisme wordt hoe dan ook vaak voorgesteld als een fenomeen dat niet voorkwam voor de moderne tijd.¹

Benjamin Isaac beschouwt dit als een problematische voorstelling van zaken omdat het zo lijkt alsof racisme plotseling en haast vanuit het niets

1 Hooguit merkt men enkele geïsoleerde voorlopers van racisme op, zoals bijvoorbeeld de notie van *limpieza de sangre* ('puurheid van bloed'). Deze vanaf de 15^e eeuw op het Iberisch schiereiland gepropageerde idee stelt dat alleen christenen zonder joodse (of islamitische) voorouders als volwaardige burgers gelden. In eerdere eeuwen werden Joden gezien als minderwaardig omdat ze het verkeerde geloof aanhingen en konden ze zich dus van die minderwaardigheid ontdoen door zich te bekeren. Onder de regels van *limpieza de sangre* was dit niet meer mogelijk omdat 'joodsheid' nu bepaald werd op basis van de identiteit van de voorouders. De minderwaardigheid van Joden werd hiermee geconcipieerd als een inherent, biologisch kenmerk van hun identiteit. Vergelijk bijvoorbeeld A. Rattansi, *Racism: A Very Short Introduction*, Oxford 2007, 16, die in dit verband spreekt over 'a proto-racial notion'.

ten tonele verscheen in de moderne tijd. Hij stelt daartegenover dat racisme al te vinden is in Griekse en Latijnse teksten uit de oudheid.² Isaac onderkent dat er verschillen zijn met het post-Darwinische, biologische discours dat we in de moderne periode tegenkomen, maar hij acht de fundamentele overeenkomsten belangrijker dan de beperkte verschillen en stelt daarom voor om onderscheid te maken tussen verschillende vormen van racisme: het proracisme van de oudheid en het pseudowetenschappelijke racisme van de moderne tijd.

Cruciaal is hierbij hoe racisme gedefinieerd wordt. In de optiek van Isaac is racisme het toeschrijven aan mensen (zowel aan groepen als aan individuen die terecht of onterecht tot die groepen gerekend worden) van ‘collective traits, physical, mental, and moral, which are constant and unalterable by human will, because they are caused by hereditary factors or external influences, such as climate or geography’.³ Isaac legt veel nadruk op onveranderlijkheid: de idee dat mensen bepaalde (negatieve) karakteristieke eigenschappen hebben en dat niets dit kan veranderen is wat racisme in Isaacs visie onderscheidt van andere categorieën zoals ‘etnisch vooroordeel’. Bij die laatste categorie wordt er in de taxonomie van Isaac meer ruimte gelaten voor veranderingen en voor uitzonderingen op de regel.

Wat bewust ontbreekt in Isaacs definitie is een verwijzing naar fenotypische kenmerken zoals huidskleur. Isaac betoogt, en hierin vindt hij heden ten dage zeker medestanders, dat nadruk op uiterlijke kenmerken geen *sine qua non* is om over racisme te kunnen spreken.⁴ Veeleer gaat het er zijns inziens om dat gesteld wordt dat de leden van de groep allemaal hetzelfde zijn en dat ze geen invloed kunnen uitoefenen op de karakteristieken die aan hen worden toegeschreven. ‘Alle mensen geboren in (a) delen eigenschap (b)’ is een voorbeeld van zo’n uitspraak, want dit veronderstelt dat iedereen afkomstig uit een bepaald gebied een bepaalde eigenschap heeft en dat dit onveranderlijk is. Individuen kunnen hun geboorteplaats niet veranderen en de daaruit voortvloeiende eigenschappen kennelijk ook niet. Dit soort uitspraken, zo laat Isaac in zijn boek zien, komen geregeld voor in klassieke teksten.

2 Op dit punt werd Isaac reeds voorafgegaan door C. Delacampagne, *L'invention du racisme: Antiquité et Moyen-Age*, Paris 1983.

3 B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton 2004, 23.

4 Voor een recente discussie van dit punt, zie G. Heng, *The Invention of Race in the European Middle Ages*, Cambridge 2018, 15-27.

Protoracistische ideeën

The Invention of Racism in Classical Antiquity bestaat uit twee delen. Het tweede deel gaat in op de specifieke vooroordelen die bestonden over verschillende bevolkingsgroepen zoals Egyptenaren, Germanen en Joden. Het eerste deel is algemener van aard en bespreekt de achterliggende logica van deze denkbepelden. Zo gaat Isaac in op de theorie dat bepaalde omgevingsfactoren een haast allesbepalende invloed uitoefenen op het karakter van de bevolking die in die omgeving woont. Reeds in de vijfde eeuw v.C. vinden we in het pseudo-Hippocratische traktaat *Luchten, wateren, plaatsen* de theorie dat de inwoners van Azië allemaal slappelingen en lafaards zijn ten gevolge van het consistent aangename klimaat in die regio. Daar staat tegenover dat Europeanen, die in een wisselvalliger klimaat leven, dapper doch asociaal zijn.⁵ Latere auteurs als Aristoteles en Vitruvius voegden daaraan toe dat de perfecte mens leeft in het centrum van de wereld, waar het klimaat en dus ook de karakters in alle opzichten gematigd zijn. De van nature superieure volkeren bevinden zich derhalve – hoe kan het ook anders – in respectievelijk Griekenland en Italië.⁶ Dit soort ideeën speelden een legitimerende rol voor het expansionisme en imperialisme van Grieken en Romeinen, zoals Isaac laat zien in hoofdstuk twee van zijn boek. Is het immers niet logisch dat zij die van nature superieur zijn leiding geven aan inferieure volken?

Nu zou men kunnen denken dat als omgevingsfactoren zo belangrijk zijn het mogelijk moet zijn dat mensen verbeteren wanneer zij naar een ander gebied verhuizen met gunstigere klimatologische en geografische omstandigheden. Volgens Isaac is het echter zo dat er in literatuur uit de oudheid vooral voorbeelden van degeneratie te vinden zijn: zij die verhuizen kunnen daar alleen maar slechter, niet beter van worden. Bovendien stelt Isaac dat de invloed van omgevingsfactoren vaak ook met erfelijkheids-theorieën gecombineerd werd. Als men lange tijd blootgesteld werd aan een bepaald klimaat dan werden de onder invloed daarvan ontwikkelde karakteristieken vanzelf doorgegeven aan het nageslacht, hetgeen in de optiek van verschillende auteurs verklaarde waarom kinderen vaak al bij de geboorte dezelfde karakteristieken als hun ouders hadden. Dit soort noties

5 Zie in het bijzonder hoofdstukken 16 en 23 van *Luchten, wateren, plaatsen*. De standaard teksteditie is J. Jouanna, *Hippocrate: airs, eaux, lieux*, Paris 1996.

6 Aristoteles, *Pol.* 7.5.6 (1327b); Vitruvius, *Arch.* 6.1.10-11.

van erfelijke inferioriteit of superioriteit brengt ons inderdaad heel dicht bij moderne racistische ideeën.

Isaac ziet andere voorbeelden van zulk protoracistisch denken in o.m. de nadruk op een zuivere etnische afkomst, de veroordeling van gemengde huwelijken en de angst om gecorrumpeerd te raken door omgang met andere etnische groepen. Voor elk van deze denkbeelden weet hij relevante teksten uit de (post-)klassieke periode aan te dragen.

Receptie

Isaacs boek is goed ontvangen door historici en classici. De ruim vijfhonderd pagina's aan gedetailleerde analyse van primaire bronnen konden op brede waardering onder Isaacs recensenten rekenen.⁷ Maar het gebruik van de term racisme met betrekking tot de klassieke oudheid en hellenistische periode leidde tot discussie. Zo wierp Emma Dench tegen dat men in de oudheid niet in termen van 'ras' dacht en dat we dus een anachronistische manier van denken over menselijke verschillen introduceren wanneer we dat soort terminologie bezigen in de studie van de oudheid.⁸ De woorden ras en racisme hebben allerlei associaties die niet op hun plek zijn wanneer we het over de oudheid hebben, aldus Dench. Nu kan men tegenwerpen dat het risico van anachronistische associaties en connotaties zich altijd voordoet wanneer we moderne terminologie gebruiken om de oudheid te beschrijven (en het is onmogelijk om dat niet te doen), maar het woord 'racisme' is natuurlijk wel een extreem beladen term geworden in onze huidige tijd en het is inderdaad de vraag of de sterke gevoelens en associaties die dit woord oproept een goed verstaan van teksten uit de oudheid niet in de weg staan.

Daar staat tegenover dat een voordeel van het gebruik van dit begrip is dat het een zekere continuïteit tussen het heden en verleden laat zien. Voor Isaac is dat van groot belang, om historische, maar ook om morele redenen: 'Racism has been with us for a long time and in various cultures, adopting various different shapes. It continues and will continue to be with us. If we recognize only one variety that belongs to a restricted period, we may fail

7 Zie bijvoorbeeld, F. Millar in *The International History Review* 27 (2005), 85-89; M. Lefkowitz in *The American Historical Review* 110 (2005), 198-199; B.D. Shaw in *Journal of World History* 16 (2005), 227-232.

8 E. Dench, *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford 2008, 222-97.

to recognize it as it emerges in an altered guise.⁹ Het is van belang om verschillende verschijningsvormen van racisme te onderkennen om zo nieuwe vormen die afwijken van het klassieke model bijtijds te kunnen herkennen en bestrijden.

Isaacs perspectief op de geschiedenis van racisme vindt zo'n vijftien jaar na publicatie van zijn boek in toenemende mate bijval. Diverse wetenschappers die zich bezighouden met de premoderniteit nemen inmiddels zonder meer het woord racisme in de mond. In een recente, significante studie over racisme in de Middeleeuwen stelt Geraldine Heng dat het belangrijk is deze term te gebruiken niet ondanks, maar juist vanwege de moderne connotaties. Wanneer iets als racistisch bestempeld wordt dan wordt de ernst van de uitspraken en hun gevolgen onderstreept op een wijze die bij alternatieve terminologie (zoals 'etnisch vooroordeel') afwezig is, zo redeneert Heng.¹⁰ Het gebruik van racisme in de context van premoderne literatuur is inmiddels dusdanig populair dat Lindsay Kaplan in een ander recent boek spreekt over een trend op dit gebied, een trend die zij positief waardeert en waartoe zij ook haar eigen werk nadrukkelijk rekent.¹¹

Vroeg christendom

Uit het werk van o.m. Heng en Kaplan waarin de overwegend christelijke literatuur van de Middeleeuwen een belangrijke rol speelt blijkt reeds dat deze discussie ook relevant is voor de geschiedenis van het christendom. Benjamin Isaac had over de rol van het christendom in zijn boek niet veel te zeggen. In de inleiding schrijft hij dat het 'important and interesting' zou zijn om naar vroegchristelijke teksten te kijken, maar dat hij ervoor gekozen heeft om dit geen onderdeel van zijn boek te maken.¹² In de ruim vijftien jaar sinds het verschijnen van *The Invention of Racism in Classical Antiquity* hebben andere wetenschappers dit punt ook niet of nauwelijks opgepakt.¹³ Geleerden hebben uiteraard gekeken naar vermeend antisemitisme in

9 Isaac, *Invention*, 3.

10 Heng, *The Invention of Race*, 23.

11 M.L. Kaplan, *Figuring Racism in Medieval Christianity*, Oxford 2019, 3.

12 Isaac, *Invention*, 14.

13 Bij mijn weten is de enige studie die deze thematiek direct behandelt een essay over Handelingen dat verscheen in een bundel die ontstond naar aanleiding van Isaacs boek: D.K. Buell, 'Early Christian Universalism and Modern Forms of Racism', in: M. Eliav-Feldon, B.H. Isaac, J. Ziegler (ed.), *The Origins of Racism in the West*, Cambridge 2009, 109-31.

vroegchristelijke teksten en in mindere mate ook naar passages over mensen met een donkere huidskleur.¹⁴ Daarnaast is er in het recente onderzoek ook veel aandacht geweest voor de ‘etnische’ terminologie die vroege christenen bezigden om hun eigen groepering te omschrijven als een uitverkoren *volk*, een nieuw *ras*, etc.¹⁵ Maar hoe christenen spraken over andere etnische groepen is tot nog toe goeddeels buiten beschouwing gebleven.

Wellicht dat dit gebrek aan interesse deels verklaard kan worden door de veronderstelling dat vroege christenen weinig interesse hadden in etnische verschillen. Waren zij immers niet van mening dat er in het nieuwe Messiaanse tijdperk ‘noch Jood, noch Griek’ meer was (Gal 3:28, vgl. Col 3:11)? Uit het boek van Isaac blijkt al dat het niet het geval was dat christelijke auteurs unaniem van mening waren dat etnische verschillen er niet meer toe deden. Alhoewel Isaac aangeeft geen aandacht aan het vroege christendom te besteden citeert hij wel een passage uit het werk van Tertullianus, een kerkvader uit de derde eeuw.¹⁶ In deze passage (*De Anima* 20) propageert Tertullianus een heel aantal etnische vooroordelen, zoals dat in Thebdomme mensen geboren worden, en dat de Frygiërs lafaards, de Moren onbetrouwbaar, en de Dalmatiërs een stelletje wilden zijn. Tertullianus zoekt de verklaring hiervoor primair in de invloed van omgevingsfactoren, net als zovele niet-christelijke auteurs voor hem. Bovendien is niet alleen de achterliggende logica, maar zijn ook de etnische stereotypen zelf traditioneel van aard. Tertullianus baseert zich voor zijn uitspraken over verschillende volken op Plato, Sallustius en andere Griekse en Romeinse bronnen. Geleerde christenen als Tertullianus waren gedurende hun schooltijd jarenlang blootgesteld aan klassieke literatuur, waaronder ook de teksten waarin Isaac proracisme ontwaart. Niet per se vreemd dus dat christenen

14 De literatuur over antijudaïsme en antisemitisme is immens. Met betrekking tot donkere huidskleur in het Nieuwe Testament en andere vroegchristelijke teksten, zie onder meer R.E. Hood, *Begrimed and Black: Christian Traditions on Blacks and Blackness*, Minneapolis 1994; G.L. Byron, *Symbolic Blackness and Ethnic Difference in Early Christian Literature*, London/New York, 2002.

15 Belangrijke publicaties op dit gebied zijn D.M. Olster, ‘Classical Ethnography and Early Christianity’, in: K.B. Free (ed.), *The Formulation of Christianity by Conflict through the Ages*, Lewiston 1995, 9-31; J.M. Lieu, *Christian Identity in the Jewish and Graeco-Roman World*, Oxford 2004, 239-68; D.K. Buell, *Why This New Race: Ethnic Reasoning in Early Christianity*, New York 2005; A.P. Johnson, *Ethnicity and Argument in Eusebius’ Praeparatio Evangelica*, Oxford 2006; O. Skarsaune, ‘Ethnic Discourse in Early Christianity’, in: J.C. Paget, J. Lieu (ed.) *Christianity in the Second Century*, Cambridge 2017, 250-64.

16 Isaac, *Invention*, 98.

sommige van deze noties overnamen, ook wanneer ze wellicht op gespannen voet stonden met andere christelijke ideeën.

Auteurs als Tertullianus vonden niet alleen in teksten uit de klassieke oudheid steun voor de validiteit van etnische vooroordelen, maar ook in het Nieuwe Testament. Tertullianus sluit de hierboven genoemde passage af met de woorden 'ook de apostel bestempelt de Kretenzen als leugenaars' (*De Anima* 20,3). Dit is een verwijzing naar Titus 1:12, waar de auteur schrijft: 'de Kretenzen zijn altijd leugenaars, gemene beesten, vadsige vreters'. Met name door de aanwezigheid van het woordje 'altijd' (ἀεί), hetgeen onveranderlijkheid impliceert, lijkt deze uitspraak te passen binnen Isaacs categorie van proracisme. In de hedendaagse exegetische discussie over of deze passage een etnisch vooroordeel propageert, maar opvallend genoeg was dit in de vroege kerk eigenlijk geen thema van discussie.¹⁷ Allerlei punten aangaande deze passage werden besproken door exegeten in de late oudheid, maar het feit dat deze tekst een hele bevolkingsgroep over een kam lijkt te scheren wordt nergens als een serieus probleem gesignaleerd.¹⁸ Tertullianus had er duidelijk ook geen problemen mee: hij vatte de passage op als een apostolisch fiat voor het uiten van etnische vooroordelen. Bovendien gaat de uitspraak in Titus 1:12 terug op een eerdere, niet-christelijke auteur (of dit nu Epimenides of Callimachus was, dát was wel onderwerp van discussie onder vroege christenen), waardoor Titus 1:12 ook kon worden begrepen als ondersteuning voor het overnemen van etnische stereotypen uit klassieke bronnen.

Voor latere auteurs zoals Hiëronymus had Titus 1:12 eenzelfde functie als voor Tertullianus, door wie hij ook lijkt te zijn beïnvloed. Op basis van o.m. Titus 1:12 kon hij in zijn Galatencommentaar tot de slotsom komen dat Paulus de Galaten bestempelt als 'dwazen' (Gal 3:1, 3), niet omdat ze theologisch gezien een verkeerde richting in waren geslagen, maar omdat de apostel dwaasheid zag als een algemene eigenschap van de inwoners van de provincie Galatië.¹⁹

17 Voor wat betreft de moderne wetenschappelijke discussie, vgl. de titel van een recente bijdrage van A.C. Thiselton: 'Is the Epistle to Titus Incurably Racist?' in: A.C. Thiselton, *Puzzling Passages in Paul*, Eugene 2018, 117-122.

18 Johannes Chrysostomus komt nog het meest in de buurt wanneer hij in *De laudibus sancti Pauli* 5.16 opmerkt dat Paulus hier en elders wel erg scherpe taal gebruikt. Chrysostomus ziet hierin echter een voorbeeld voor hoe de gelovigen in bepaalde contexten behoren te spreken.

19 *Comm. Gal.* s.v. Gal 3:1a (G. Raspanti, *S. Hieronymi Presbyteri Opera. Pars I. Opera exegetica* 6. *Commentarii in Epistulam Pauli Apostoli ad Galatas*, Turnhout 2006, 65).

Slotsom

Ik heb hier slechts kort een paar voorbeelden aangestipt zonder deze verder uit te werken, maar wat er gezegd is voldoet hopelijk om te laten zien dat de materie die Isaac in zijn boek behandelt ook relevant is in de context van de studie van het vroege christendom.²⁰ Vroegchristelijke auteurs moeten bekend zijn geweest met het racisme dat Isaac ontwaart in een veelvoud van klassieke teksten. Hoe zij daarmee omgingen en in hoeverre hun uitlatingen onder Isaacs categorie van protoracisme geschaard moeten c.q. kunnen worden is een onderwerp dat onze aandacht verdient. Hierboven zijn een aantal negatieve voorbeelden gegeven (d.w.z. voorbeelden van hoe vroege christenen bestaande vooroordelen overnamen), maar het is zeker ook de moeite waard om te bekijken in hoeverre christenen zich tegen deze denkbeelden verzetten. Het vroege christendom was immers niet monolithisch: er zijn maar heel weinig punten waarover geen onderlinge discussie bestond. Net als bij andere vraagstukken over menselijke gelijkwaardigheid, zoals slavernij en de verhouding tussen mannen en vrouwen, was er met betrekking tot etnische identiteit en gelijkwaardigheid ook een verscheidenheid aan perspectieven, waarvan sommige een meer egalitaire tendens vertegenwoordigden dan andere.

Bovendien is aandacht voor vroegchristelijke teksten ook belangrijk met het oog op de ontwikkeling van racisme in later perioden, want deze teksten bleven eeuwenlang buitengewoon invloedrijk. Isaacs werk nodigt uit om mogelijke continuïteiten tussen de oudheid en de moderne tijd in kaart te brengen en juist met betrekking tot de christelijke traditie lijkt me dat heel zinnig. In de tijd dat moderne racistische theorieën opkwamen was de Westerse intelligentsia immers niet alleen diep beïnvloed door de klassieke teksten die Isaac beschrijft, maar ook door christelijke klassiekers. Zoals Denise Buell reeds opmerkte: 'Given that the modern framers of racialized and racist ideologies lived in Christian majority contexts (...) Christianity must minimally be viewed as a vector for transmitting ideas that informed the construction of modern racisms, even if in indirect and refracted ways.'²¹ Hoe en wanneer christelijke literatuur een stimulerende

²⁰ Voor een uitgebreide behandeling van een andere voorbeeld, zie M. den Dulk, 'Origen of Alexandria and the History of Racism as a Theological Problem', *Journal of Theological Studies*, verschijnt in april 2020, (advance publication online: <https://doi.org/10.1093/jts/flaa025>).

²¹ Buell, 'Early Christian Universalism and Modern Forms of Racism', 130.

of juist beperkende invloed uitoefende op de ontwikkeling van modern racisme is een belangrijke, maar voornamelijk onbeantwoorde vraag.

Kortom, *The Invention of Racism in Classical Antiquity* is een belangwekkend boek dat meer aandacht verdient van exegeten, historici, theologen en ieder ander die zich interesseert voor de origine en ontwikkeling van racistische denkbeelden en voor de niet altijd onproblematische rol van het christendom in dezen.

Over de auteur

Dr Matthijs den Dulk, Associate Professor of Biblical Studies and Early Christian Literature at the Faculty of Philosophy, Theology and Religious Studies of Radboud University, The Netherlands.

Email: m.dendulk@ftr.ru.nl